

HET CULTUURSTELSEL EN ZIJN BUITENLANDSE ONDERNEMERS¹

Java tussen oud en nieuw kolonialisme

The Dutch state cultivation system and its global entrepreneurs. Java between old and new colonialism

Since the reign of lieutenant governor-general Stamford Raffles (1811-1816) British trading interests had been firmly established in colonial Indonesia. The establishment of the cultivation system in Java by the Dutch colonial government in 1830 was an attempt to bring the potentially rich colony under economic control of the Dutch. It is also considered to be a departure from the principles of economic liberalism and a phase in which private entrepreneurs were barred from the emerging plantation economy. On the basis of census data and immigration records, and with reference to recent literature on the development of nineteenth century sugar industry, this article argues that British trading houses that were present in Java in the early nineteenth century continued to play an important role in the development of the production of tropical products in Java. They also attracted a modest influx of British technicians to manage the estates. The article proposes to consider the state Cultivation System and private enterprise not as mutually exclusive categories but as complementary factors in making the Java cane sugar industry the second largest in the world after Cuba.

Het cultuurstelsel (1830-1870) werd door koning Willem I ingevoerd om de zwaar verliesgevende kolonie Nederlands-Indië winstgevend te maken voor de Nederlandse schatkist. Het koloniale bestuur nam zelf de leiding bij de bedrijfsmatige exploitatie van bevolking en grond. Onder toezicht van de koloniale ambtenaren werd de inheemse bevolking gedwongen tegen een laag en vooraf vastgesteld plantloon producten voor de Europese markt te verbouwen. De producten werden in consignatie gegeven aan de in 1824 opgerichte Nederlandsche Handel-Maatschappij (NHM). Deze zorgde voor vervoer en verkoop

¹ Graag bedank ik Roger Knight, Department of History University of Adelaide, en Peter Christiaans, Centraal Bureau voor de Genealogie in Den Haag, voor hun opmerkingen en aanvullingen. Het artikel is gebaseerd op onderzoek dat wordt uitgevoerd in samenhang met de Historische Steekproef Nederland en wordt gefinancierd door de Nederlandse organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO).

op veilingen in Nederland. De winsten, het zogeheten batig slot, kwamen ten goede aan de Nederlandse schatkist. Het cultuurstelsel zou Java min of meer hebben afgesloten voor particuliere ondernemers. Dat is althans het beeld in vergelijking met de erop volgende liberale periode (1870-1900), die erom bekend staat dat zij ruim baan gaf aan de particuliere exportlandbouw en de deuren openzette voor een grote instroom van Europese immigranten.²

Het beeld van het cultuurstelsel als een staatsmonopolie dat geen particuliere ondernemers toeliet, is inmiddels genuanceerd, zo niet als onjuist afgedaan, door met name de historici Cees Fasseur, Roger Knight en Margaret Leidelmeijer.³ Toch blijft het perspectief op het tijdperk tussen het oude kolonialisme van voor 1780 en het nieuwe van na 1850 verbrokken en sterk door de tegenstelling 'gouvernement-particulier' gekleurd. Politieke gebeurtenissen en ideologische posities hebben ons geschiedbeeld bepaald. Kijken we daarentegen naar personen en families die werkzaam waren in Indië gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw dan valt vooral de continuïteit op tussen de decennia 1800-1820 enerzijds en het cultuurstelsel zelf anderzijds.

Voortbouwend op het werk van bovengenoemde auteurs, zullen we in dit artikel betogen dat het cultuurstelsel een fase was van *priming the pump*, waarin de ontwikkeling van de private sector werd aangezwengeld. Dat leidde tot de komst van handelshuizen, financiële instellingen, de suikerindustrie, en de thee-, tabaks- en andere cultures. Op basis van verzamelde gegevens over de samenstelling van de Europese bevolking rond 1820 zullen we vervolgens beargumenteren dat een groep migranten van buitenlandse herkomst een cruciale rol speelde in het op gang helpen van het cultuurstelsel. Met behulp van gegevens omtrent de toelating van Europeanen tot Java over de jaren 1820-1850 wordt vervolgens de stelling onderbouwd dat het cultuurstelsel de Europese migratie eerder bevorderde dan tegenhield. De pioniers in handel en cultures bleven bovendien tot ongeveer 1860 een uitgesproken multinational gezelschap. De verklaring daarvoor is dat nieuwkomers dikwijls familie waren van ondernemers die reeds in Indië verbleven. Bovendien ging het menigmaal om technici die uit het industrieel geavanceerde Engeland werden aangetrokken

2 Dit beeld treffen we bijvoorbeeld aan in J.J.P. de Jong, *De waaier van het fortuin. De Nederlanders in Azië en de Indonesische archipel 1595-1950* (Den Haag 1998) 270.

3 C. Fasseur, *Cultuurstelsel en koloniale baten. De Nederlandse exploitatie van Java 1840-1860* (Leiden 1975); G.R. Knight, *Colonial production in provincial Java. The sugar industry in Pekalongan-Tegal 1800-1942* (Amsterdam 1993); Margaret Leidelmeijer, *Van suikermolen tot grootbedrijf. Technische vernieuwing in de Java-suikerindustrie in de negentiende eeuw* (Amsterdam 1997) 18-22; Ulbe Bosma en G. Roger Knight, 'Global factory and local field: Convergence and divergence in the international cane-sugar industry, 1850-1940', in: *International Review of Social History* 49, 1 (2004) 1-26.

Het cultuurstelsel als ‘primer of the pump’

Het valt niet te ontkennen dat er tijdens het cultuurstelsel een restrictief immigratiebeleid voor Java van kracht was. Nauwelijks bekend is echter dat deze beperkingen al in 1823 door gouverneur-generaal baron G.A.G.Ph. van der Capellen (1816-1825) waren ingevoerd. Dat feit strookt niet met het beeld van een liberale landvoogd, een ethicus *avant la lettre* zelfs, wiens onoordeelkundig financieel beheer de koning dwong tot ingrijpen.⁴ Van der Capellen zou onder meer door zijn te warme relatie met zijn Engelse handelscontacten in Azië de nationale belangen uit het oog zijn verloren. Zo had hij in 1823 aan de koning het voorstel had gedaan om een lening van zes miljoen gulden af te sluiten bij de ‘Prince of Merchants’ John Palmer in Calcutta. Het verhaal wil dat daarbij heel Java als onderpand zou dienen. Nu ging het in werkelijkheid ‘alleen om de residentie Kedoe’, maar de toorn van de koning was er niet minder om.⁵ De Palmer-leningen zouden de directe aanleiding zijn geweest om de ННМ op te richten, waardoor het benodigde kapitaal bijeen kwam om de kolonie voor Nederland te redden. Zodoende werd de basis gelegd voor Indië als Nederlands wingewest, waarbij het cultuurstelsel een logisch uitvloeisel was van de ННМ. Dit lichaam zorgde voor de afvoer van 90 procent van de onder dit stelsel geteelde producten naar Nederland om de bekende katoentjes mee terug te nemen.

In werkelijkheid was Van der Capellen allerm minst blind voor het Nederlandse belang en om die reden had hij in 1823 al de immigratiewetgeving aangescherpt. Dat jaar had hij de aanval geopend op de ‘speculanten’ die zich meester gingen maken van de grond op Java en vooral het gouvernementsskoffiemonopolie bedreigden. Zijn veroordeling van Europese, en vaak niet-Nederlandse, landheren werd gevolgd door het stopzetten van de grootschalige landhuur in de semi-onafhankelijke Vorstenlanden (de residenties Soerakarta en Jogjakarta). Daarnaast vaardigde hij draconische reis- en verblijfsbepalingen voor Europeanen uit, die op 20 mei 1823 in het *Staatsblad van Nederlandsch-Indië* werden gepubliceerd. Die hielden onder meer in dat nie-

4 Zie C. Fasseur, ‘De “geest” van het gouvernement’ (inaugurale rede), in: C. Fasseur (ed.), *Geld en geweten. Een bundel opstellen over anderhalve eeuw Nederlands bestuur in de Indonesische archipel*. 1. De negentiende eeuw (Den Haag 1980) 38.

5 L. De Bree, *Gedenkboek van de Javasche Bank, 1828-24 januari 1928*. 1 (Weltevreden 1928) 115, 118-119. Zie ook G.L. Gonggrijp voor deze versie in J.C. de Haan en P.J. van Winter, *Nederlanders over de zeeën. 350 jaar Nederlandsche koloniale geschiedenis* (Utrecht 1940) 235-236; N. Tarling, ‘The Palmer loans’, in: *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde* 161 (1963) 169-171. Voor het belang en de reikwijdte van Palmers commerciële netwerk zie Tony Webster, ‘An early global business in a colonial context: the strategies, management and failure of John Palmer and Company of Calcutta, 1780-1830’, in: *Enterprise & Society. The International Journal of Business History* 6 no. 1 (2005) 98-133.

mand zich buiten vier paal (zes kilometer) van de residentiehoofdplaatsen mocht vestigen of zelfs maar naar een andere residentie verhuizen zonder uitdrukkelijke toestemming van de gouverneur-generaal. Grond huren of kopen konden behalve de inheemse bevolking zelf alleen de Nederlanders en in Nederlands-Indië geboren Chinezen en dan nog onder stringente voorwaarden.⁶

Nogmaals, het waren maatregelen die met het cultuurstelsel worden geassocieerd, terwijl ze al in 1823 door Van der Capellen waren afgekondigd. Hier komen we meteen aan het tweede punt van verwarring, namelijk het onderscheid tussen koffiemonopolie en cultuurstelsel. De koffie was sinds 1723 een voc-monopolie en vanaf het einde van de achttiende eeuw werden de koffieverkopen steeds meer de economische basis voor de Nederlandse aanwezigheid op Java.⁷ Koffie was nog steeds veruit Java's belangrijkste exportgewas toen Eduard Douwes Dekker in 1859 zijn Max Havelaar schreef. Het koffiemonopolie strekte zich uit over een veel langere periode dan het cultuurstelsel, dat een specifieke en vooral experimentele fase was in de ontwikkeling van de Indische exportlandbouw. Het cultuurstelsel was van grote betekenis voor de suikerproductie, in iets mindere mate voor de indigo, en wat de tabak en thee betrof een volledige mislukking.

Indigo is een natuurlijke blauwe verfstof, die in de eerste helft van de negentiende eeuw samen met de suiker en de koffie tot de drie 'grote cultures' op Java behoorde. Aanvankelijk probeerde het cultuurstelsel voort te bouwen op de experimenten van een vijftal Schotse en Franse particulieren, die tussen 1810 en 1820 in de residenties Buitenzorg (Bogor), Jogjakarta en Pekalongan grootschalige fabrieken opzetten.⁸ De particuliere indigofabrikanten zouden geen blijvende rol spelen tijdens het cultuurstelsel, omdat zij eenvoudigweg niet voldoende arbeid konden rekruteren voor de extreem arbeidsintensieve indigoproductie. Kleinschalige productie lag meer voor de hand. Met uitzondering van de semi-onafhankelijke Vorstenlanden (de residenties Soekarta en Jogjakarta) werd de indigo in de jaren dertig volledig een gouvernementscultuur, die overigens ook de Indische regering in toenemende mate een blok aan het been ging worden juist vanwege de zware druk op de bevolking.⁹

Van blijvende betekenis was het cultuurstelsel echter voor de Java-suikerindustrie, die in de loop van de negentiende eeuw de koffieverbouw voorbijstreefde. Net als bij de indigo waren al ruim voor de introductie van het cul-

6 'Publicatie van den 20sten mei 1823, houdende bepalingen omtrent het verblijf en het landbezit op Java', *Staatsblad van Nederlandsch-Indië*, 20 mei 1823, nr. 20.

7 H.R.C. Wright, *East-Indian economic problems of the Age of Cornwallis and Raffles* (Londen 1961) 6.

8 Namelijk Jean Louis August Petel, Pierre François Riquet, Harvey Thomson, Robert Scott Douglas en Wilem Emburg Edwards. Zie Nationaal Archief (verder NA), Ministerie van Koloniën (verder MvK) 1, inv. nrs. 3106-3124.

tuurstelsel pogingen ondernomen om de productie op een grootschalige leest te schoeien. Reeds onder Van der Capellens bestuur experimenteerden Britse handelaren met maaltechnieken, stoommachines, en batterijen van suikerkookpannen ('Jamaica Train'), die in West-Indië werden gebruikt. Ook deze experimenten strandden door een tekort aan arbeid. Onder het cultuurstelsel werd de verbouw van riet evenwel van regeringswege aan de bevolking opgelegd. Daarnaast zorgde de Indische regering voor het startkapitaal voor de riet-suikerfabrieken via omvangrijke voorschotten aan particulieren, die 'contractanten' werden genoemd. Het systeem bleek succesvol: in de loop van de negentiende eeuw zou de Java-suikerindustrie alleen in de Cubaanse haar meerdere kennen.

Roger Knight heeft in verschillende publicaties de klassieke tegenstelling gouvernement-particulier – die samenhangt met de periodisering cultuurstelsel-liberale periode – ter discussie gesteld. Wat betreft de verbouw van riet en de fabricage van suiker was er immers juist sprake van complementariteit tussen staatsinitiatief en particulier ondernemerschap.

Terwijl over het multinationale gezelschap van pioniers langzamerhand het een en ander bekend is, ontbreekt het algemene beeld van welke aantallen particulieren in deze eerste periode van het cultuurstelsel bij de indigo en suiker waren betrokken en waar zij vandaan kwamen.¹⁰ Die gegevens hebben we verzameld uit de proto-burgerlijke stand van Europeanen op Java, die tussen 1819-1823 werd bijgehouden, en de 'Oost-Indische Besluiten inzake Verblijf op Java en de Buitengewesten, die we over de periode 1819-1875 hebben geïnventariseerd.

9 Van Enk, *Britse Kooplieden en de cultures op Java. Harvey Thomson (1790-1837) en zijn financiers* (Proefschrift Vrije Universiteit 1999) 236-244; G.R. Knight, 'John Palmer and plantation development in Western Java during the earlier nineteenth century', in: *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde*, 31 (1975) 330-331; NA, Collectie Baud, inv. nr. 433. De totale indigoproductie op Java, die in 1832 nog op een schamele 133,381 pond stond, zou in 1840 een hoogtepunt van 2.121.226 pond bereiken, waarna zij zich zou stabiliseren rond de 1,5 miljoen. Zie NA, MvK I, inv. nr. 3202, 'Aantekeningen omtrent de indigokultuur'. Volgens NA, MvK I, inv. nr. 4405 waren er 256 indigofabrieken en fabriekjes in 1834 en volgens Fasseur 749 indigofabrieken in 1840. Zie Fasseur, *Kultuurstelsel en koloniale baten*, 258. In sommige residenties zoals de Preanger drukte de indigoproductie zelfs zo zwaar op de bevolking dat de inspecteur der cultures Louis Vitalis de gouverneur-generaal in overweging gaf in sommige districten met de teelt te stoppen. Voor het Kultuurverslag van Vitalis zie NA, Collectie Baud, inv. nr. 461.

10 Zie bijvoorbeeld Van Enks proefschrift over haar voorvader de Engelse indigoplanter Harvey Thomson: Van Enk, *Britse kooplieden en de cultures op Java*.

De Europese bevolking op Java in 1819-1850

Kenmerkend voor de Europese samenleving op Java van 1800-1820 was dat er zoveel nieuwkomers waren uit alle mogelijke windrichtingen. Het was een pluriforme maar toch overzichtelijke samenleving, waarin relaties snel persoonlijk waren. In 1819 leefden er op Java nog geen 1.200 mannelijke burgers die in Europa waren geboren. In totaal waren er in die tijd minder dan 15.000 Europeanen (samen met hun vrouwen en hun afstammelingen), terwijl er, volgens de census die Raffles in 1815 had laten uitvoeren, 94.441 Chinezen en 4.499.250 Javanen op Java leefden.¹¹ Hoe kosmopolitisch die Europese samenleving op Java kort na de Engelse periode was, blijkt uit de registratie van mannelijke Europeanen in de periode 1819-1823. Hieruit blijkt dat tussen de 40 en 50 procent van de mannen buiten de Indonesische archipel was geboren. Dit percentage ligt aanmerkelijk hoger dan de 35 procent van halverwege de negentiende eeuw, en meestal ook hoger dan de 40 procent van rond 1900.¹²

In de eerste decennia van de negentiende eeuw was het Nederlandse aandeel in de immigrantenpopulatie historisch laag: zo'n 64 procent in 1800-1820, tegen zo'n 79,5 procent in 1855 en 81 procent in 1880 om vervolgens weer te dalen tot 77 procent in 1930.¹³ De Europese bevolking op Java rond 1820 was dus opvallend multinational, al heeft het cultuurstelsel het percentage buitenlanders wel iets doen verminderen. Het internationale karakter van die samenleving was niet alleen het gevolg van het Engelse tussenbestuur, maar ook van de opkomst van Engeland als de dominante Europese koloniale mogendheid in Azië en het ineenkrimpen van het Nederlandse handelsimperium. De intra-Aziatische migratie was altijd belangrijk geweest, en zou dat ook blijven, maar door de bezetting van Ceylon, het verlies van de handelsposten op het Indiase vasteland, en later de overdracht van Malakka aan

11 Thomas Stamford Raffles, *The History of Java*. 1 (London 1817; Hier gebruikt de reprint Kuala Lumpur 1978) 63.

12 Vooralsnog konden we van 238 namen in de inv. nrs. 3106-3124 geen geboorteplaats vaststellen. Bovendien is deze lijst, die residentiegewijs is opgesteld, niet volledig, wat blijkt wanneer men deze vergelijkt met de registratie op alfabetische volgorde over heel Java over dezelfde periode (zie NA MvK 1, inv. nrs. 3128-3145) en de 'Oost-Indische Besluiten inzake Vestiging en Verblijf'. De marge tussen 40-50 procent over de periode 1819-1823 hanteren we, omdat in deze registratie de gemengdbloedige afstammelingen van Europeanen nogal eens werden overgeslagen. Zij werden namelijk in sociaal opzicht niet altijd tot de Europese samenleving gerekend. Zie hierover ook Ulbe Bosma en Remco Raben, *De oude Indische wereld 1500-1920* (Amsterdam 2003) 184. Voor 1855 zie Koloniaal Verslag (verder kv) 1855 (Handelingen van de Tweede Kamer (verder HTK) 1857-1858) Bijlage A, 1855, 4-5 en voor 1900 zie kv 1902 (HTK 1902-1903) Bijlage A, IV, 14-15.

13 kv 1855 (HTK 1857-1858) Bijlage A, 1855, 4-5 en kv 1881 (HTK 1881-1882) Bijlage A, 6-7 en *Volkstelling 1930*, Deel VI Europeanen in Nederlandsch-Indië (Batavia 1993) 82.

de Engelsen kwamen er een paar immigratiegolfjes naar Java.¹⁴ De komst van 116 immigranten van (voormalige) voc-bezittingen elders uit Azië naar Java was dan ook het gevolg van deze contractie (zie tabel 1). Hoewel velen van die migranten niet meer aan het werk kwamen, was de maatschappelijke status van deze instroom boven gemiddeld.¹⁵ Er kwam een flink aantal hoge ambtenaren en handelaren, onder wie de familie van de bekende schrijver Louis Couperus, naar Batavia.

TABEL 1 *Geboorteplaats van Europese mannelijke ingezetenen 16 jaar en ouder op Java 1819-1823*

<i>Land</i>	<i>Zone</i>	<i>Aantal</i>
Java (1120)	Java	1120
Borneo (4), Makassar (23), Menado (3), Ambon (22), Sumatra (13), Timor (2), Banda (9), Sangir eil. (1), Ternate (6)	Indonesische archipel buiten Java	83
Ceylon (42), India (54), Malakka (12), Zuid-Afrika (8)	voc-handelsvestigingen in Azië en Afrika	116
Filippijnen (5), Perzië (5), Syrië (1), Penang (4), Macao (1)	Overig Azië	16
Bourbon (3), Mauritius (5), Australië (1)	Australië en Afrika	9
Amerika (11), Peru (1), St. Domingue (1), Br. Guyana (1), Brazilië (1), Curaçao (3), Suriname (1)	Westelijk halfrond	19
België (26), Bohemen (4), Denemarken (15), Duitsland (171), Engeland (65), Frankrijk (43), Hongarije (19), Ierland (7), Italië (5), Kroatië (1), Luxemburg (2), Noorwegen (1), Oostenrijk (3), Polen (5), Portugal (1), Rusland (1), Schotland (28), Slowakije (1), Zweden (1), Zwitserland (9), Malaga (4), Mallorca (1)	Europa, buiten Nederland	413
Nederland (738)	Nederland	738
Geboorteplaats (nog niet) geïdentificeerd (238)	(nog) niet bekend	238
Totaal		2752

Bron: NA, MvK 1, inv. nrs. 3106-3124.

In totaal zijn er bij 2.445 (89 procent) van de 2.752 geregistreerde Europeanen aantekeningen gemaakt van hun beroep. De meeste van de opgegeven beroepen zijn gemakkelijk thuis te brengen. De koloniale administratie, de landbouw, scheepvaart en leger kenden immers een grote mate van uniformering. Zo valt uit Van der Capellens registratie te herleiden dat zo'n 40 procent ambtenaar was; eenderde burger, zonder beroep of gepensioneerd; en onge-

¹⁴ Bosma en Raben, *De oude Indische wereld*, 73; Zie ook D. Meyer Timmerman Thijssen, *Twee gouverneurs en een equipagemeester* (Bilthoven 1991).

¹⁵ Van de 54 immigranten uit India, met name Bengalen en Coromandel, waren er 14 koopman, 2 Raad van Indië (de hoogste positie na de gouverneur-generaal), 1 administrateur, 1 resident, 1 kommissaris der marine en 1 assistent-resident.

veer twaalf procent zich liet rekenen tot de stand van kooplieden, particulieren, landeigenaren of indigofabrikanten (tabel 2).

TABEL 2 *Beroep van Europese mannelijke ingezetenen op Java 16 jaar en ouder, 1819-1823*

<i>Beroep</i>	<i>Aantal</i>	<i>Percentage</i>
hoge ambtenaren (incl. 9 officieren)	184	7,5%
middelbare ambtenaren	251	10,3%
lage ambtenaren	487	19,9%
matrozen en mindere militairen*	51	2,0%
vrije beroepen	78	3,2%
planters	20	0,8%
kooplieden, particulieren en boekhouders	278	11,4%
ambachtslieden en winkeliers	148	6,1%
onderwijzers, krankbezoekers en koster	73	3,0%
dagloners & bedienden	21	0,9%
gepensioneerd	175	7,2%
zonder beroep	679	27,8%
totaal	2445	100,1%

* Militairen werden niet gerekend tot de burgerlijke samenleving, omdat zij niet tot de ingezetenen van Indië behoorden. De 51 soldaten en onderofficieren, en de 9 officieren zijn min of meer abusievelijk meegenomen in deze registratie.

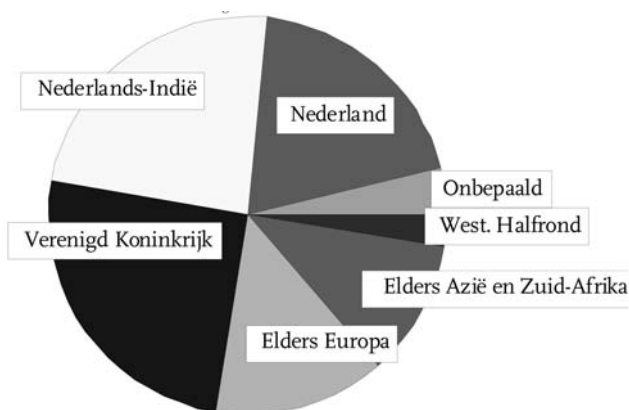
Bron: NA, MvK I, inv. nrs. 3106-3124.

Terwijl rond 1820 het Nederlandse overwicht in de hogere ambtelijke rangen zeer groot was, zetten de buitenlanders de toon in de handelssector.¹⁶ De kooplieden waren zowel het meest omvangrijke gezelschap buiten de ambtenarij als ook het meest internationale (zie grafiek 1). De Engelsen, Armeniërs en Fransen uit Voor- en West-Indië waren bijna zonder uitzondering sinds de ondergang van de VOC en vooral ten tijde van luitenantgouverneur-generaal Thomas Stamford Raffles (1811-1816) gekomen. Zij dachten op Java bij handelshuizen, als ambachtsman of op een van de landgoederen emplooi te vinden. Zo was er een drietal Filippijnse kooplieden neergestreken op Madoera, waren er verschillende kooplieden uit Istanboel (Pera) gekomen en een vijftal Armeniërs uit Isfahan. De laatsten vestigden zich tussen 1797 en 1816 op Java en verwierven zich al snel een vaste plaats in de koloniale economie, getuige het feit dat twee hunner in 1827 aandelen namen in de nieuw op te richten

¹⁶ Van de 24 assistent-residenten waren er zes uit Nederlands-Indië dan wel Voor-Azië afkomstig, van de 21 residenten waren er achttien in Nederland geboren. Daarentegen waren er van de 223 klerken 160 uit Nederlands-Indië afkomstig, 43 uit Europa en twaalf elders van Azië, terwijl er van acht de herkomst niet te bepalen viel. Zie NA, MvK I, inv. nrs. 3106-3124.

Javasche Bank, de centrale bank voor Nederlands-Indië. Nauwelijks zichtbaar tussen al die handelaren waren de zonen van de ooit zo belangrijke handelsstad Amsterdam. Welgeteld stonden er twaalf van de 255 in Amsterdam geboren te boek als koopman. Van nog geen zeventien procent van degenen die zich als koopman lieten registreren, stond de wieg in Nederland. Uit deze cijfers blijkt andermaal hoe slecht de Nederlanders vertegenwoordigd waren in de handel met Nederlands-Indië en hoezeer het Engelse interregnum een nieuw begin is geweest.

GRAFIEK 1 *Herkomst mannelijke kooplieden. Registratie Europese ingezetenen 1819-1823*

Bron: Registratie van Europese ingezetenen op Java, 1819-1923.

De 222 personen die tussen 1819-1823 geregistreerd stonden als koopman vormden een bonte verzameling: van kruidenier tot bankier, van scheepseigenaar tot opiumhandelaar of grootgrondbezitter (zie tabel 2). Maar liefst een kwart was afkomstig uit het Verenigd Koninkrijk (Engeland, Ierland en Schotland); dit hoge aandeel betekende ook dat de Engelsen, Ieren en Schotten op Java zich overwegend in de handel en in het particuliere bedrijfsleven bewogen. De Engelse handelshuizen waren al tijdens Raffles' bestuur in Batavia en in mindere mate in Semarang geconcentreerd, een situatie die voortduurde, doordat tot aan de komst van de НММ de tropische producten in Batavia werden geveild. Dit is het Batavia dat door de Engelsman George Frank Davidson, die zelf in 1823 op Java arriveerde als associé van het huis van John Davidson,¹⁷ wordt bejubeld: 'What a joyous place was Batavia in those days with every body thriving, and the whole town alive and bustling with an active set of merchants from all parts of the world!' Hij schreef die welvaart toe aan de wijsheid van

¹⁷ George Frank Davidson werd op 5-10-1823 associé bij het huis MacQuoid, Davidson & Co. John Davidson werd de eerste directeur van de Javasche Bank.

Van der Capellens – in zijn ogen – liberale regering, die iedere maand de productie veilde, waardoor er handelaren van over de gehele wereld verschenen. Tot 1835, meent Davidson, blijft deze klasse van Engelse kooplieden de recepties opluisteren om pas in de jaren veertig plaats te maken voor een aanmerkelijk minder geciviliseerd soort landgenoten.¹⁸ Let wel, hij zegt niet dat de Engelsen uit beeld verdwijnen. Dat deden ze ook niet, maar in de jaren veertig en vijftig domineerden de machinisten en ingenieurs, die samen met de vacuümpannen voor de suikerindustrie op Java arriveerden, zoals we verderop zullen zien.

Een blijvende Engelse aanwezigheid

Het cultuurstelsel is door zijn opponenten bestempeld als een verderfelijk gouvernementsmonopolie. Dan werd er bijvoorbeeld gedoeld op het koffiemonopolie, dat in bepaalde delen van Java particuliere planters de weg versperde of op het feit dat vooral de connecties van het koningshuis en de minister van Koloniën werden begunstigd met lucratieve suikercontracten. Die vriendjespolitiek was een gevolg van het feit dat er aanvankelijk slechts een kleine kring van Europeanen beschikbaar was voor de contracten. Vriendenkringen maakten het bovendien mogelijk nieuwe politieke realiteiten te overleven. Dat gold bijvoorbeeld voor Alexander Loudon, een Schotse officier die met Raffles was meegekomen. Hij was de vader van gouverneur-generaal James Loudon, en de stamvader van de bekende Nederlandse familie. Ongetwijfeld zal hij dankzij zijn vriendschappen met de machtige koloniale staatslieden Johannes van den Bosch en Jean Chrétien Baud als een der eersten een suikercontract hebben gekregen. Hij verwierf er een in 1830 in Pekalongan, naast zijn indigocontract en kreeg in 1832 een tweede suikercontract nabij Semarang.¹⁹ Ook de grote Schotse handelaar Gillian Maclaine prees zich in die jaren dertig gelukkig dat hij dankzij zijn goede huwelijk de juiste connecties bij het gouvernement had.²⁰ De vriendjespolitiek bleef voorlopig bestaan, omdat de Europese populatie op Java nauwelijks groeide. Ambtenaren en ook handelaren uit Nederland kwamen er maar mondjesmaat. Hooguit enige tientallen per jaar onder wie menig kind, vrouw, bediende of gouvernante. Militairen kwamen

18 G.F. Davidson, *Trade and travel in the Far East. or Recollections of twenty-one years passed in Java, Singapore, Australia and China* (Londen 1846) 2, 10.

19 NA, Mvk 1, inv. nr. 3203; Henk Boels, Janny de Jong en C.A. Tamse, *Eer en fortuin. Leven in Nederland en Indië 1824-1900. Autobiografie van gouverneur-generaal James Loudon* (Amsterdam 2003) 23.

20 Knight, 'John Palmer and plantation development in Western Java', 329. Gillian Maclaine trouwde op 22 augustus te Batavia Catharina Cornelia van Beusichem (1814-1884), zie P.A. Christiaans, 'Genealogie van Beusichem', in: *De Indische Navorscher* 10 (2003) 1-7.

bij duizenden, maar vooral pas tijdens de Java-oorlog (1825-1830). Van hen stierf trouwens tachtig procent binnen luttele jaren.²¹

Terwijl er maar weinig Nederlanders een economische rol speelden op Java, was er wereldwijd een krachtige onderstroom naar liberalisering van de handel onder Engelse hegemonie. Sinds de Vierde Engelse Oorlog (1780-1784) waren Engelse handelshuizen met hun vestigingen in Mauritius, Bombay, Calcutta en Penang ook al in de Molukken actief. Engeland had sinds het einde van de achttiende eeuw de kans gehad zijn economische suprematie in de wereld te vestigen, waarbij achtereenvolgens het verlies van de Amerikaanse staten, de achteruitgang van de West-Indische koloniën en Napoleons continentaal stelsel de Engelse oriëntatie op Azië en Latijns-Amerika krachtig hadden bevorderd.²² Handelskanalen waarlangs de producten van stoom en ijzer zich konden verspreiden, waren al vroeg in de negentiende eeuw voorhanden: van Cuba in het Westen tot Java in het Oosten. Wat dat betreft past een nuancering op de stelling van Cain en Hopkins dat ‘non-industrial, though capitalist forces were far more important than hitherto assumed’. Zij stellen dat vooral de financiële krachten het ritme hebben bepaald van koloniale expansie van voor 1850. In de ‘periferie’ zelf lijkt echter niet alleen Engels voorlijkheid op bancair gebied maar juist ook haar rol als industriële natie van belang. Daardoor arriveerden de eerste machines van stoom en staal al rond 1820 op Java.²³ En daardoor was er immigratie van technisch geschoolde werknemers uit Engeland.

Zo ondernam de belangrijkste koopman van Calcutta, John Palmer, experimenten in de plantagelandbouw in Bantam, trad hij op als een van de financiers van de Indische regering – wat directe aanleiding was tot de oprichting van de NHM – en onderhield hij uitstekende contacten met gouverneur-generaal Van der Capellen, die hij in 1821 ook bezocht.²⁴ De Engelse handelshuizen namen ook hun aandeel in het beginkapitaal van de Javasche Bank in 1827. De grootste participant was trouwens een Deen: Peter Jessen, van het huis Jessen & Trail. Enige druk was weliswaar nodig geweest, maar vooral omdat er aanvankelijk weinig vertrouwen bestond in de levensvatbaarheid

21 Philip D. Curtin, *Death by migration. Europe's encounter with the tropical world in the nineteenth century* (Cambridge 1989) 8.

22 Voor de verminderde betekenis van de *West Indies* in het Engelse imperium in de periode 1775-1810, en de controverses daarover, zie Selwyn H.H. Carrington, *The sugar industry and the abolition of the slave trade, 1775-1810* (Gainesville etc. 2002).

23 P.J. Cain en A.G. Hopkins, ‘Gentlemanly capitalism and British expansion overseas 1. The old colonial system 1688-1850’, in: *Economic History Review* 39, 4 (1986) 504, 513 en 525, waar de auteurs stellen: ‘Even before 1850, financial flows from the City were a major determinant of the rhythm of development in the colonies’.

24 Knight, ‘John Palmer and Plantation Development Western Java’; Van Enk, *Britse kooplieden*, 174.

Afb. 1 Suikerfabriek Tjolomadoe in Malangdjiwan in de buurt van Soerakarta, ca. 1867. Collectie KITLV nr. 26962.

van de Javasche Bank.²⁵ De gevestigde Engelse huizen konden al in 1814 het einde van het Engelse interregnum zien aankomen en hadden aangestuurd op een goede verstandhouding met de commissarissen-generaal, die in 1816 het Nederlandse bewind kwamen herstellen.²⁶ Op dezelfde wijze hadden enige jaren ervoor de leden van het oude Aziatisch-Nederlandse migratiecircuit zich verzoend met Raffles' entourage. Voorbeelden van Nederlanders die onder Engelse hoede fortuin maakten zijn Petrus Couperus, de grootvader van de schrijver Louis Couperus, en Jan Samuel Timmerman Thijssen, die samen met zijn Deense partner Bernt Wilhelm Westerman tussen 1811 en 1814 agent voor Palmer was geweest op Java. De lokale en familie-loyaliteit waren sterker ontwikkeld dan de nationale identiteit en er werd veelvuldig gereisd tussen verschillende vestigingen van de koloniale imperia.²⁷ Dankzij die

25 De Bree, *Gedenkboek van de Javasche Bank*, 1, 208-209.

26 Van Enk, *Britse Kooplieden en de cultures op Java*, 133.

27 'Opvallend is de grote mobiliteit van diverse families in koloniale imperia van de Europese naties...', merkt Snoek op in zijn kroniek van E. du Perrons voorouders. Cees Snoek, *Manhafte heren en rijke erfdochteren. Het voorgeslacht van E. du Perron op Java* (Leiden 2003) 73.

mobilititeit bestond er tijdens de overdracht in 1816 al een bescheiden handels- en ondernemersklasse, die haar wortels had in India, Malakka, Mauritius, Bourbon, Engeland, Schotland en Denemarken.

De hoofdvraag in de eerste helft van de negentiende eeuw was en bleef hoe de landbouw in Azië op de wereldmarkt kon concurreren met die van West-Indië, waar de dagen van de slavernij weliswaar geteld leken, maar de geringere afstand tot Europa een blijvend kostenvoordeel opleverde. Terwijl het duidelijk was dat de koffie een bevolkingscultuur moest blijven, was de vraag nog lang niet beantwoord hoe de productie van gewassen als suiker, indigo en katoen – dat laatste gewas werd in die jaren nog kansrijk geacht op Java – moest worden georganiseerd. De plantages van de Nieuwe Wereld vormden tot het einde van de jaren twintig het ideaalbeeld, wat op het eerste gezicht ook leek te passen bij het reeds bestaande grootgrondbezit op West-Java. Na enkele mislukte experimenten met grootschalige productie van katoen, suiker en indigo bleken de plantages naar Caraïbisch model in dit deel van Java een luchtkasteel te zijn. De technologie was wel ingevoerd door de Engelse handelshuizen, maar het werkvolk wilde niet komen. West-Java was te dun bevolkt en de lonen waren te laag.²⁸

Op dit probleem bood het cultuurstelsel antwoord. De leidende gedachte was de organisatorische scheiding tussen teelt enerzijds en verwerking van de producten anderzijds. De scheiding tussen landarbeid en fabricage – in de Cultuurrapporten wordt de lokale bevolking aangeduid als planters – bleek de beste weg, na het falen van de West-Indische plantage op Java. Het gouvernement ontfermde zich over de teelt, wees daartoe de gronden aan en rekruteerde de arbeid, terwijl de verwerking van de producten bij voorkeur in particuliere handen – de contractanten – werd gelaten. In plaats van hen de weg te versperren, maakte het cultuurstelsel juist de opkomst van de particuliere ondernemers mogelijk, doordat de suikerproducenten na verloop van tijd een steeds groter percentage van de productie voor eigen rekening mochten verkopen.

Gezien de achtergrond van Van den Bosch, die zelf schatrijk was geworden als landheer van het in de Bataviase Ommelanden gelegen Soedimara,²⁹ maar ook in het licht van de economische opvattingen van die tijd, was het cultuurstelsel als een vorm van staatskapitalisme ondenkbaar geweest. De rol van de overheid was ondersteunend gedacht, zoals ook de ННМ geen doel op zichzelf was maar een instrument tot bevordering van de Nederlandse industrie en handel. Het idee was een klasse van ondernemers in de plaats te zet-

28 Knight, 'John Palmer and plantation development in western Java', 314-325; NA, Mvk I, inv. nr. 3043, p. 159; G.R. Knight, 'From plantation to Padi field', in: *Modern Asian Studies* 14, 2 (1980) 177-204.

29 J.J. Westendorp Boerma, *Een geestdriftig Nederlander. Johannes van den Bosch* (Amsterdam 1950) 10-15.

ten van het type landheer dat tijdens het Ancien Regime en de voc had gedomineerd.

De suiker kreeg, zoals gezegd, dankzij het cultuurstelsel de toekomst. Alexander Loudon had dit goed gezien, toen hij begin jaren dertig zijn indigocontract opgaf, om er een veel lucratiever suikercontract voor in de plaats te krijgen. Toen stonden er nog tientallen kleine molens van Chinese eigenaren, en hooguit 38 suikermolens die door Europeanen (hetzij particulier hetzij van gouvernementewege) werden gedreven of in ieder geval met West-Indische maaltechnieken draaiden. Wel waren de 22 Europese contractanten in 1834 al goed voor bijna de helft van het beschikbare areaal voor suikerriet binnen het cultuurstelsel. Even na 1840 waren er al meer dan 100 suikercontracten met bijbehorende fabrieken, die in toenemende mate in Europese handen zouden komen.³⁰ Terwijl technische innovaties van particuliere ondernemers in West-Java in de vroege jaren twintig door gebrek aan arbeid in schoonheid stierven, garandeerde het cultuurstelsel niet alleen de arbeid maar ook de verspreiding van technologische vernieuwingen. Daarbij ging het met name om de introductie van de vacuümpan, waardoor minder suiker verloren ging in het kookproces. In 1835 installeerde de Engelsman Charles Etty zo'n apparaat op zijn suikerfabriek Wonolongan in de residentie Besoeki. Dit was het begin van een omschakeling, waardoor in de loop van de jaren vijftig meer dan de helft van de Java suikerfabrieken zou zijn ingericht met vacuümpannen. Hierdoor verdwenen de Chinese suikerkokers en kwamen er voor hen in de plaats enige tientallen machinisten en werktuigbouwkundigen uit Europa.³¹ In de periode 1830-1850 kwamen bekende Indische geslachten van suikerfabrikanten op, waarvan enkele stamvaders, zoals Alexander Loudon en William Stavers, nog als officier in het gevolg van Raffles in 1811 op Java aan wal waren gekomen.

Zowel individuele Engelsen als Engelse handelshuizen bleven na 1830 volop betrokken bij de ontwikkeling van de landbouw op centraal Java, waarbij vaak een Chinese connectie aanwezig was. Bekend is het voorbeeld van Deans, Scott & Co – dat werd geleid door de in Penang geboren maar in Schotland opgevoede Robert Scott – dat gedurende enige jaren de dochterfirma van Palmer in Calcutta was.³² Ook de in India geboren broers Peter William en Thomas Benjamin Hofland en hun zakenvriend, de in Sleeswijk geboren slagerszoon Johan Erich Banck, die hun fortuin als suikercontractant in Oost-Java en later als grootgrondbezitter op West-Java maakten, steunden soms op Chinees kapitaal.³³ De eerste viool in Java's financiële wereld werd echter

30 Volgens Fasseur waren er in 1840 reeds 99 suikercontracten met bijbehorende fabrieken. Fasseur, *Kultuurstelsel en koloniale baten*, 256; Leidelmeijer komt op 110 fabrieken in 1843. Leidelmeijer, *Van suikermolen tot grootbedrijf*, 138.

31 Leidelmeijer, *Van suikermolen tot grootbedrijf*, 127, 138.

32 Van der Enk, *Britse kooplieden*, 125, 137, 139.

Afb. 2 Het kantoor van de firma Maclaine Watson & Co. te Batavia vóór 1880. Collectie KITLV nr. 3384.

gespeeld door de Engelsen. Dat blijkt bijvoorbeeld ook uit het feit dat de eerste directeuren van de Javasche Bank, de in Aberdeen geboren John Davidson en de bij Cochin (West-India) geboren Emanuel Francis waren. Een andere hoofdfiguur was de reeds genoemde Gillian Maclaine, wiens kantoor Maclaine & Watson vanaf 1827 behoorde tot een alliantie van drie Engelse huizen aan Java's Noordkust. Tot in de jaren vijftig waren deze drie handelshuizen Fraser, Eaton & Co (Soerabaja), Maclaine & Watson (Batavia) en McNeill (Semarang) na de НММ de grootste financier van de suikerfabrieken en de belangrijkste economische factor op Java.³⁴

33 Bosma en Raben, *De oude Indische wereld*, 129.

34 Bosma en Raben, *De oude Indische wereld*, 112; G. Roger Knight, 'A Shropshire Lad among the Bourgeoisie: Thomas Jeffries Edwards and the Technology of Sugar Production in mid-nineteenth century Java' in: Ulbe Bosma, Juan Giusti en G. Roger Knight (eds.), *Sugarlandia revised, Sugar and colonialism in Asia and the Americas, 1800-1940* (New York etc. 2005 forthcoming); *The first one hundred years, 1827-1927 of Maclaine Watson and Co, McNeill and Co and Fraser Eaton and Co. 1927* (z.p., z.j).

Het cultuurstelsel had de Engelse huizen in veel mindere mate van hun arbeidsveld beroofd dan viel te verwachten op grond van het feit dat Batavia na 1824 zijn rol verloor aan Amsterdam als veilingplaats van koloniale producten. In de eerste plaats konden de suikercontractanten eerder en later zelfs een nog groter aandeel van hun snel groeiende productie voor eigen rekening verkopen. Bovendien waren de particuliere landerijen en de landhuurders in de Vorstenlanden – dit gebied was buiten het cultuurstelsel gebleven – altijd nog goed voor een substantieel deel van de koffie, indigo, tabak en suikerproductie, waarschijnlijk rond de twintig procent in 1840 en 30 procent in 1850.³⁵ Zo bleven de gevestigde huizen groeien en trokken zij tot in de jaren veertig verwanten uit Europa aan voor hun kantoren in Batavia, Semarang en Soerabaja. Het huis Fraser, Eaton & Co., gesticht door David Alexander Fraser die in 1818 op Java was gekomen, liet bijvoorbeeld in de jaren veertig een volgende generatie naar Java komen: in 1840 respectievelijk 1846 kwamen de broers Arthur en Alexander Fraser naar Soerabaja als deelgenoten in dit handelshuis.³⁶

Niet alleen waren de Nederlandse handelshuizen op Java tot in de jaren 1840 getalsmatig in de minderheid, maar ook hun aandeel in de zich ontwikkelende exportlandbouw was destijds bescheiden.³⁷ De eerste Nederlandse ondernemers die grote belangen in Indië opbouwden waren opvallend genoeg reders. Dat laat zich echter eenvoudig verklaren door de rol van de NHM, die immers scheepsruimte nodig had en de Nederlandse scheepvaart indirect subsidieerde. Het voortouw werd genomen door een tweetal redersfamilies die al heel lang in Indische zaken waren.³⁸ De Rotterdamse reder A. van Hoboken en de Katwijks/Rotterdamse reder Varkevisser, Dorrepaal & Browne lieten na de oprichting van de NHM in 1824 onmiddellijk fregatten bouwen voor de Nederlands-Indiëvaart. Anthony van Hoboken (1756-1850) voer trouwens al in de jaren 1780 voor de VOC.³⁹ De tweede generaties van de families Van

35 W.M.F. Mansvelt, 'De producties van de zeven belangrijkste exportgewassen, naar de producenten', in *Exportcultures van Nederlandsch-Indië 1830-1937* (z.p. [Batavia], 1939) Tabel 3.

36 Arthur Fraser: zie NA, Mvk 1, inv. nr. 2612, Oost-Indisch besluit 2-11-1840, nr. 9 en Alexander Fraser: zie NA, Mvk 1, inv. nr. 2667, Oost-Indisch besluit, 20-3-1845, nr. 27.

37 W.M.F. Mansvelt, *De eerste Indische handelshuizen. Mededeelingen over de resultaten van een onderzoek naar de nationaliteit van het Nederlandsch-Indisch handelsapparaat in de eerste helft van de 19e eeuw* (Batavia, 1937) 5.

38 Daarnaast moet het huis Voûte worden genoemd dat eveneens tussen 1790 en 1816 actief bleef in de handel op Indië. E.S. Van Eyck van Heslinga, *Van compagnie naar koopvaardij. de scheepvaartverbinding van de Bataafsche Republiek met de koloniën in Azië 1795-1806* (Amsterdam 1988) 102. Hetzelfde gold voor het Amsterdamse huis Nolthenius, dat al voor 1800 aanwezig was en ook in 1819 in de persoon van J.J. Nolthenius weer present was. NA, Mvk 1, inv. nr. 2448, Oost-Indisch Besluit 28-7-1819, nr. 5.

39 E.C. Godée Molsbergen, *Gedenkboek Reynst & Vinju 1836-1936* (Batavia 1935) 5-9.

Hoboken en Dorrepaal gingen een eminente rol spelen in de ontwikkeling van de cultures op Java. Gregorius Leonardus Dorrepaal vertrok in 1840 naar Semarang om associé te worden bij het handelshuis Soesman en begon al na een paar jaar voor zichzelf. In de jaren zestig bouwde hij een groot imperium op in Midden-Java, met name in de Vorstenlanden, waarmee hij Maclaine & Watson voorbijstreefde. Uiteindelijk hoefde hij in de jaren zestig en zeventig alleen de ННМ als economische factor boven zich te dulden.⁴⁰

Gaandeweg zou de suprematie van de Engelse handelshuizen op Java zich oplossen in nieuwe financiële netwerken. Daar zouden zij zelf aan bijdragen door te gaan samenwerken met de Nederlandse handelshuizen. Zo benaderde de Engels-Amerikaanse firma Paine Stricker & Co., dat in Batavia was gevestigd, in 1841 de gerenommeerde firma Van Eeghen & Co. om een relatie aan te gaan. In de jaren vijftig, toen duidelijk werd dat het cultuurstelsel zijn langste tijd had gehad,⁴¹ wist het huis Van Eeghen zijn zaken met Paine Stricker & Co. snel uit te breiden om vervolgens in Soerabaja met Fraser, Eaton & Co. een relatie aan te gaan. Voor Semarang koos van Eeghen voor het nog jonge huis Dorrepaal en Co.⁴² Zo valt de teruggang van de Engelse rol samen met het afnemend belang van het cultuurstelsel en met de entree van grote Amsterdamse huizen als Van Eeghen, de opkomst van het huis Dorrepaal in Midden-Java en vooral de expansie van Van Hoboken in de Oosthoek van Java, waardoor in dat gebied de tabaks- en suikerproductie drastisch werden uitgebreid.⁴³

Voortzetting van de multi-nationale immigratie na 1819

De kosmopolitische Europese samenleving op Java van 1819 verdween niet maar breidde zich uit door coöptatie en door de absorptie van een bescheiden maar groeiende instroom van militairen, met name officieren, die een plaats in handel en cultures wisten te bemachtigen. De migratie vanuit Nederland naar de kolonie was immers uiterst gering en vooral een voortzetting van

40 Zie N.W. Postumus, 'Nota over den toestand van de Amsterdamsche handelshuizen in het jaar 1854', in: *Economisch Historisch Jaarboek*, 7 (1921) 204; Oosterwijk, *Koning van de koopvaart*, 97, 143; J. R. Bruijn en E.S. Van Eyck van Heslinga, *Maarten Schaap, een Katwijker ter koopvaardij (1782-1870)* (Amsterdam etc. 1988) 32-33, 39; A. Hoync van Papendrecht, *Gedenkboek A. Van Hoboken en Co. 1774-1924 T.g.v. het 150-jarig bestaan* (z.p. [Rotterdam] 1924) 33, 100-101, 63.

41 Zie hierover ook Fasseur, *Kultuurstelsel en koloniale baten*, 202-203.

42 J. Rogge, *Het handelshuis Van Eeghen. Proeve eener geschiedenis van een Amsterdams handelshuis* (Amsterdam 1949) 204-213. Crommelin en Soonen was het andere gerenommeerde Amsterdamse huis dat een relatie aanging met Fraser Eaton & Co.

43 Bosma en Raben, *De oude Indische wereld*, 140.

bestaande migratiecircuits. Het economische leven draaide om connecties, wat alleen al noodzakelijk was vanwege het primitieve geldwezen. Dat laatste werkte, zoals De Bree, de biograaf van de Javasche Bank, heeft opgemerkt, een cultuur van onderlinge borgstellingen in de hand, een systeem dat alleen functioneert met goede bekenden of verwanten.⁴⁴

De migratiewetgeving van na 1818 heeft dit coöptatiegedrag van de Europese elite op Java nog eens versterkt. Wie tijdelijk of permanent in Nederlands-Indië wilde verblijven, diende daartoe een rekest in – meestal via de resident – bij de gouverneur-generaal. Vast verblijf werd uitsluitend toegestaan aan Nederlandse burgers, en dan ook nog alleen als er twee respectabele ingezetenen voor hen borg wilden staan. Buitenlanders kwamen in de regel slechts in aanmerking voor een akte van tijdelijk verblijf, die hun bewegingsvrijheid tot Batavia inperkte. Alleen als zij minstens tien jaar als legerofficier of in de ambtenarij hadden gediend, konden zij ook voor een akte van vast verblijf in aanmerking komen.⁴⁵ Deze bepalingen werden eerst in 1860 verlicht, waardoor met name soldaten en onderofficieren zich gemakkelijker op Java konden vestigen. Na 1871 mochten zelfs alle gewezen militairen en ambtenaren op Java blijven en er zich vrij bewegen.⁴⁶

De immigratie naar Nederlands-Indië was in de eerste helft van de negentiende eeuw uiterst bescheiden, maar dat betekent niet dat het eenvoudig is om de aantallen burgerimmigranten precies te bepalen. Zeker is dat tussen 1814 en 1839 slechts 1508 particulieren met een in Nederland verkregen admispaspoort naar Nederlands-Indië vertrokken. De admissierapporten geven vooral een inzicht in het migratiepatroon van de koloniale elite (grafiek 2).

Daarnaast zijn er in de negentiende eeuw door het Indische gouvernement meer dan 10,000 maal zogenaamde ‘Oost-Indische besluiten’ genomen inzake het verblijf van Europeanen. Die besluiten betroffen tot 1860 in bijna de helft van de gevallen ex-militairen. Verder hadden ze betrekking op

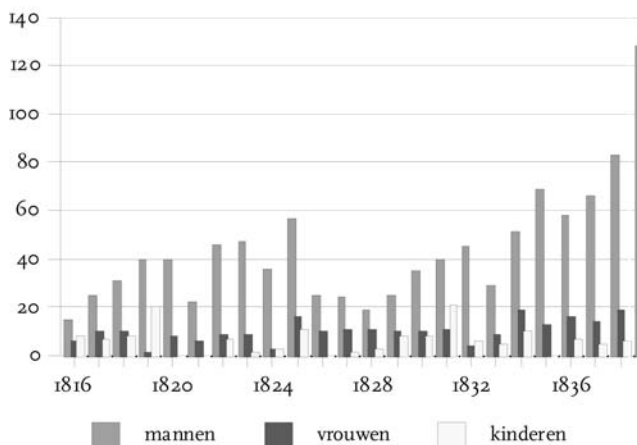
44 De Bree, *Gedenkboek van de Javasche Bank*, 1, 146.

45 Gouvernementsbesluit (verder GB) 10 januari 1834, nr. 3; *Staatsblad van Nederlandsch-Indië* 18, no. 60. Gepensioneerde mindere militairen die geen akte van vast verblijf hadden aangevraagd, waren gebonden aan de plaats waar de gouverneur-generaal hun pensioen betaalbaar had gesteld. Zie kv 1861 (HTK 1863-1864) 55 en Indisch Besluit 29 juli 1861, no. 51, *Bijblad op het Staatsblad van Nederlandsch-Nederlands-Indië*, nr. 1069.

46 KB 29 oktober, *Staatsblad* 1860, nr. 68 en *Staatsblad van Nederlandsch-Indië* 1861, nr. 40 en 41. Terwijl gewezen mindere militairen nu gemakkelijker verblijf konden houden op Java ook als zij niet waren gepensioneerd, dienden gepensioneerde mindere militairen vanaf 1860 wel een acte van vergunning tot inwoning aanvragen. Zie kv 1861 (HTK 1863-1864) 55. KB 15 september 1871 ‘Nieuwe regeling betreffende de toelating en vestiging in Nederlandsch-Nederlands-Indië van Nederlanders en andere Europeanen en daarmede gelijkgestelde personen’, GB 12 maart nr. 6 *Staatsblad van Nederlandsch-Indië*, 38: 1872.

verhuizingen, of ging het om toestemming voor de aanvrager om zich ergens als planter of als employé van een suikerfabriek te vestigen. In een minderheid van de gevallen waren het burgers die zonder paspoort in een van de havens van Nederlands-Indië waren aangekomen. Tussen de twee populaties, weergegeven in de grafieken 2 en 3, bestaat een zekere overlap doordat personen die eerst een admissiepaspoort hadden verkregen, in enkele gevallen eenmaal op Java aangekomen toestemming konden vragen om zich in de binnenlanden te vestigen.

GRAFIEK 2 Admissiepaspoorten 1814-1839

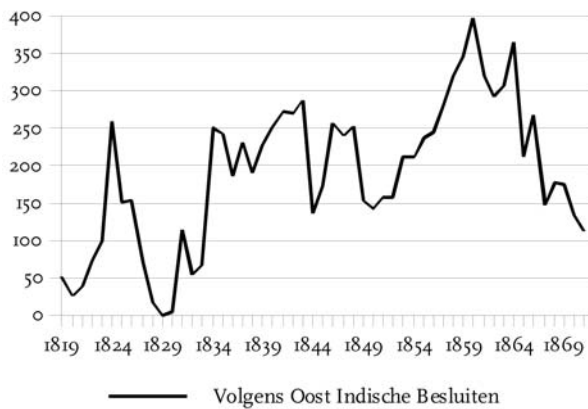
Bron: Grafiek 1: NA, MvK I, inv. nrs. 3106-3124.

Als immigratiestatistiek zijn de Oost-Indische besluiten inzake akten van verblijf nauwelijks te gebruiken. In de eerste plaats verandert de migratiewetgeving met enige regelmaat, waardoor bijvoorbeeld in de jaren 1860 meer categorieën militairen dan voorheen een verblijfsvergunning moesten aanvragen. Na 1871 verdwijnen daarentegen alle gewezen militairen en ambtenaren uit de Oost-Indische besluiten, omdat zij geen toestemming meer nodig hadden om zich te vestigen. Vrouwen zijn slecht zichtbaar in de statistieken, vooral omdat zij in hun rol van echtgenoten geen verblijfsvergunning nodig hadden. Pas in de jaren zeventig wordt het vrouwelijk aandeel in de migratie enigszins zichtbaar in de Oost-Indische besluiten. Van de in totaal 579 besluiten tussen 1871 en 1875 hebben er slechts 22 betrekking op vrouwen. Zij waren voornamelijk nonnen, onderwijzeressen of gouvernantes. Toch migreerden vrouwen al vroeg in de negentiende eeuw naar Nederlands-Indië (grafiek 2).⁴⁷

⁴⁷ NA, MvK II, inv. nrs. 7523-7641, Oost-Indische besluiten van de gouverneur-generaal in Rade.

De Java-oorlog (1825-1830) heeft een negatieve invloed gehad op het aantal burgers dat zich op Java vestigde, maar het aantal 'Besluiten omtrent Vestiging en Verblijf' steeg flink gedurende de eerste decennia van het cultuurstelsel (grafieken 2 en 3). Het is hierbij van belang om te vermelden dat grafiek 3 uitdrukking is van de registratiebehoefte van het Indische gouvernement. Zo leidde het besluit van Van der Capellen in 1823 om de gang van Europeanen naar de binnenlanden te kanaliseren, tussen 1824 en 1827 tot een verdriedubbeling van het aantal 'Besluiten omtrent Vestiging en Verblijf', deze aantallen nemen echter nadien sterk af.⁴⁸ De toeneming van het aantal toelatingen van nieuwkomers vanaf begin jaren dertig is daarom onmiskenbaar krachtig.

GRAFIEK 3 Aantallen besluiten omtrent verblijf in Nederlandsch-Indië, 1819-1871

Noot: Vrouwen en kinderen worden maar zelden (apart) vermeld in de besluiten. Meestal gaat het om gevallen, waarin vrouwen beroepsmatig naar Nederlands-Indië gaan, bijvoorbeeld als onderwijzeres of gouvernante. Vrouwen en kinderen die met hun echtgenoot of vader naar Nederlands-Indië reisden, dan wel naar Nederlands-Indië reisden in het kader van de gezinshereniging hoefden geen vergunning tot inwoning aan te vragen.

Bron: NA, MvK I, inv. nrs. 2445-2763, Oost-Indische Besluiten, NA, MvK I, inv. nrs. 2838-2863 Oost-Indische Besluiten van de gouverneur-generaal in Rade, NA, MvK II, inv. nrs. 7105-7522, Oost-Indische Besluiten.

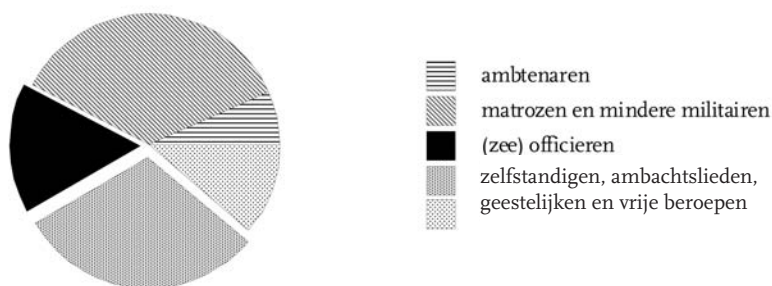
De Oost-Indische besluiten geven ook een gedetailleerd overzicht wie er in de Indische samenleving buiten het leger en de ambtenarij een plek vond.⁴⁹ Het

⁴⁸ Zo'n 70 procent van Oost-Indische besluiten omtrent verblijf tussen 1824 en 1827 is gerelateerd aan deze bepalingen van 20 mei 1823.

⁴⁹ Slechts in 40 procent van de gevallen staan bij de Oost-Indische besluiten beroep en nationaliteit van de aanvragers vermeld, het wel of niet vermelden van geboorteplaats en beroep geschiedt echter volkomen willekeurig, zodat de 40 procent representatief geacht mag worden voor de gehele populatie.

segment ‘landbouw en handel’ – in grafiek 4 na de afgezwaaide militairen de grootste populatie – betreft een groep die meestal uit het buitenland was gehaald om in dienst te komen van een handelshuis of een landbouwonderneming. Uit deze populatie blijkt ook hoe het systeem van borgstellingen (dat bleef bestaan tot 1860) eraan meewerkte dat de elite, onder wie in het bijzonder de geslaagde zakenlieden, zichzelf reproduceerde door familieleden of personeel te laten overkomen. Over de eerste helft van de negentiende eeuw zijn hiervan tientallen voorbeelden te geven, zij het dat het vooralsnog niet mogelijk bleek een kwantitatief nauwkeurig beeld van de aantallen familie-relaties te krijgen. In ieder geval breidden Engelse handelshuizen tot in de jaren veertig nog steeds hun zaken uit. Van de 131 aanvragen die tussen 1819 en 1848 werden gedaan door personen die als koopman of handelaar staan vermeld, was bijna de helft Engelsman of Schot, en hooguit 20 procent Nederlander. Dat laatste percentage was dus nauwelijks hoger dan dat uit de registratie van Europese mannen tussen 1819 en 1823.⁵⁰ De meeste van die Nederlanders waren na 1824 in dienst van de Nederlandse Handel-Maatschappij, niet alleen in Batavia, maar verspreid over de gehele archipel. Maar niet alle NHM-employés waren Nederlander. Zo was jhr. Carl Louis Charon de St. Germain, die in 1840 als NHM-employé op de Banda-eilanden terechtkwam, een in Hannover geboren ex-officier van het Indische leger.⁵¹

GRAFIEK 4 *Aanvragen van akten van verblijf in Nederlands-Indië, 1819-1848*

Bron: NA, MvK I, inv. nrs. 2445-2763, Oost-Indische Besluiten, en NA, MvK I, inv. nrs. 2838-2863, Oost-Indische Besluiten van de gouverneur-generaal in Rade.

⁵⁰ Aangezien slechts bij 38 van de 119 een nationaliteit stond aangegeven, moesten we ook afgaan op de namen om een nationaliteit te postuleren.

⁵¹ NA, MvK I, inv. nr. 2611, Oost-Indisch Besluit, 5-10-1840; M.D. Etmans, *Huwelijksregister van Banda [1813] 1818-1820 [1938], akten en reconstructies*. Bronnenpublicaties van de Indische Genealogische Vereniging 9 ('s-Gravenhage 1998) 26.

Duidelijk is dat tijdens het cultuurstelsel de buitenlanders in de landbouw sterk, zo niet dominant, aanwezig bleven. Dat blijkt bijvoorbeeld ook uit de eerste groep van suikercontractanten. Zoals gouverneur-generaal Baud in 1836 zelf constateerde, waren er van de 100 suikercontracten slechts vijftien naar Nederlanders gegaan en maar liefst negentien naar aanvragers van andere Europese nationaliteit. De overige 66 vooral kleinere contracten waren met Javanen (8) en Chinezen (58) gesloten.⁵² Zo had de Sleswijker slagerson Johan Erich Banck maar liefst zeven contracten in de wacht gesleept en was hij nog eens deelnemer in twee andere. Het begrip nationaliteit was trouwens betrekkelijk in die jaren, vooral voor de suikercontractanten gold dat ingevoerd zijn in de Indische wereld belangrijker was dan nationale herkomst. Een prominente figuur in het cultuurstelsel, de eerste inspecteur der cultures en latere suikercontractant, de in Aix-en-Provence geboren Louis Vitalis sprak zelfs geen Nederlands.⁵³

Familierelaties werden veel sterker gevoeld dan nationale identiteit, wat niet wegneemt dat de banden met het land van herkomst vaak wel zijn gebleven. Het gevolg was dat de eerste generatie handelslieden en suikerfabrikanten een kleine menigte familie- en landgenoten liet overkomen. Er bestond een sterke relatie tussen de nationaliteit van de stichter van een handelshuis en de employés die hij inhuurde. Vaak ging het om familieleden. Zo begon de overgrootvader aan moederszijde van de Indische romancier E. du Perron, de van Reunion afkomstige Louis (L.M.A.J.) Bédier de Prairie in 1830 in Semarang een handelskantoor. In 1840 haalde hij zijn broer Emile in de familiezaak, die inmiddels een vestiging had in Semarang en in Batavia.⁵⁴

Vooral de technici werden uit het Europese buitenland gehaald. Dat gebeurde al vroeg in de negentiende eeuw in het kader van de eerste experimenten met grootschalige indigoproductie, en het op West-Indische wijze produceren van suiker. Voor de eerste stoommachine die in 1820 was geïnstalleerd op het landgoed Bekasi in de Ommelanden van Batavia, liet eigenaar Jessen & Trail in 1821 maar liefst acht Engelsen overkomen.⁵⁵ In de tweede helft van de jaren twintig was het vervolgens betrekkelijk rustig, omdat er op het gebied van de suikerindustrie weinig gebeurde. Wel kwam er een gestage stroom van machinisten en ingenieurs naar de scheepvaart op gang. Dat begon reeds in 1824, toen de Ier Isaac Burgess het monopolie op het bouwen van stoomschepen in Nederlands-Indië verwierf, waarvoor hij mensen aantrok om de ketels te installeren.⁵⁶ Dat was meer dan tien jaar voordat de eerste machinisten uit

⁵² NA, Collectie Baud, inv. nr. 471.

⁵³ Fasseur, *Kultuurstelsel en koloniale baten*, 27.

⁵⁴ Snoek, *Manhafte heren en rijke erfdochteren*, 67.

⁵⁵ Namelijk Thomas Watson, Daniel Kidney, John Kidney, Andrew Robb, John Hadfield, George Fife, James Davidson en Alexander Sutherland.

⁵⁶ KB 13-2-1824.

Nederland kwamen. Die kwamen vermoedelijk met een schip van Van Hoboken in 1836 naar Nederlands-Indië samen met een gedemonteerd stoomscheepje, dat op Java geassembleerd moest worden.⁵⁷

Zo bleven de machinisten en ingenieurs in golfjes binnenkomen, vooral nadat Charles Etty in 1835 op zijn suikerfabriek de eerste vacuümpan van Java installeerde. De migratiewetgeving werd voor deze buitenlandse nieuwkomers aangepast. Tussen 1835-1842 kregen 78 buitenlanders bij Koninklijk Besluit een akte van *vast* verblijf, waardoor zij zich buiten Batavia mochten begeven. Van die 78 waren er vijftien machinist of ingenieur op een suikerfabriek. Uit hoofde van een andere regeling kregen tussen 1839 en 1849 nog eens 125 economisch waardevolle buitenlanders permissie om zich buiten de hoofdstad Batavia in de landbouw te begeven. Daarbij ging het om 41 Duitsers, 32 Engelsen, 21 Fransen en 31 personen uit andere landen.⁵⁸

In de jaren veertig van de negentiende eeuw nam het aantal werktuigbouwkundigen en machinisten dat uit Europa werd gehaald flink toe.⁵⁹ Bekend is het verhaal van de voormalige resident van Pekalongan, jhr. Otto Carel Holmberg de Beckfelt, en kolonel Theodore Lucassen, die een suikercontract verwierven en in 1842 naar Frankrijk trokken om daar experts te recruteren voor hun fabrieken. In 1842 vestigen zich ook drie machinefabrikanten, een technicus van Baijer & Co, en een agent van de Koninklijke Stoomfabriek op Java. Een van die fabrikanten was Thomas Reid Stavers, die in 1840 op Java arriveerde en een broer was van Sir William Stavers, een van de eerste suikercontractanten. En zo gaat het verder. Domingos Francisco Gonzalves bijvoorbeeld komt in 1837 uit Bombay om als ingenieur/machinist op de fabriek van zijn broer in Cheribon te werken.

Al lijkt het maar om kleine aantallen te gaan, het aandeel van ingenieurs en machinisten in de totale immigratie in die jaren en in verhouding tot de kleine Europese gemeenschappen op Java was aanzienlijk. De in de 'Oost-Indische Besluiten inzake Verblijf' genoemde ingenieurs waren uitsluitend van buiten Nederland afkomstig, wat nauwelijks verwondering wekt, gezien de late industrialisatie van Nederland (tabel 3). Wel stroomden er gaandeweg via het leger ingenieurs en via de zeevaart machinisten en zeeofficieren de Indische particuliere sector in. Pas na 1870 gingen Indische bedrijven op grote schaal in Nederland personeel rekruteren. De 'Oost-Indische Besluiten' over de jaren 1872-1875 bevatten jaarlijks meer dan honderd toelatingen voor de handel en de plantagelandbouw.⁶⁰

57 Godée Molsbergen, *Gedenkboek Reynst & Vinju*, 9.

58 NA, MvK 1, inv. nr. 3220, 'Staat van Vreemdelingen aan welken, na de uitvaardiging van de Indische Publicatie van 10 Januarij 1834, Stbld. no. 3, de vestiging in Nederlandsch-Indië is vergund, doch niet op grond van Artikel 4 van die publicatie'; kv1849 (HTK 1850-1851) 32e vel, 131.

59 Zie ook Roger Knight, 'A Shropshire Lad'.

TABEL 3 *Schatting van immigratie van technici voor suikerfabrieken*

Periode	Aantallen vermeldingen van technici voor suikerfabrieken in de Oost-Indische Besluiten inzake Verblijf	Als percentage van vermelde beroepen	Geschat aantal op basis van alle Oost-Indische besluiten inzake verblijf
1820-1829	9	4%	36
1830-1839	12	4%	78
1840-1849	43	5%	115
1850-1859	55	8,8%	204

Bron: NA, MvK I, inv. nrs. 2445-7641, Oost-Indische Besluiten, en NA, MvK I, inv. nrs. 2838-2863, Oost-Indische Besluiten van de gouverneur-generaal in Rade en NA, MvK II, inv. nrs. 7105-7273, Oost-Indische Besluiten.

Veel officieren uit het Indische leger vonden vanaf de jaren dertig hun plaats in de cultures. In grote lijnen kunnen we stellen dat afgezwaaide officieren naast de technici, de kwartiermakers zijn geweest van de plantage-economie. Soldaten kwamen in het verhaal aanvankelijk nog weinig voor. Officieren kregen gemakkelijker toegang tot de Europese burgerij dan mindere militairen en werden eerder in staat geacht als landbouwondernemer op te treden. Het overwicht van de officieren in het aantal toelatingen van militairen springt dan ook sterk in het oog (tabel 4).

TABEL 4 *Percentage militairen in de Oost-Indische besluiten inzake verblijf, 1820-1859*

	1820-1829		1830-1839		1840-1849		1850-1859	
gewone militairen	27	12,3%	72	19,5%	217	25,4%	150	23,2%
onderofficieren (incl. korporaals)	23	10,5%	28	8,1%	96	11,2%	92	14,2%
officieren	15	6,8%	36	10,4%	92	10,7%	48	7,4%
totaal	65	29,6%	136	38%	405	47,3%	290	44,9%

Bron: NA, MvK I, inv. nrs. 2445-2725, Oost-Indische Besluiten, NA, MvK I, inv. nrs. 2883-2863, Oost-Indische besluiten van de gouverneur-generaal in Rade en NA, MvK II, inv. nrs. 7105-7273, Oost-Indische Besluiten.

Hoeveel officieren er in die vroegere periode precies in de landbouw terecht kwamen valt niet precies na te gaan. Een indicatie kunnen we wel geven. Zo vestigden zich tussen 1836 en 1848 maar liefst acht officieren in de Vorstlanden als landhuurder. Daarbij moeten we nog de officieren optellen die de

60 NA, MvK I, inv. nrs. 7523-7641, Oost-Indische Besluiten van de gouverneur-generaal in Rade.

hand van een landhuurdersdochter veroverden.⁶¹ Over geheel Java moeten dus tientallen voormalige officieren een plek gevonden hebben in de handel en de cultures.

Conclusie

Het cultuurstelsel vormde een antwoord op de vraag hoe Java concurrerend tropische producten zou kunnen verbouwen voor de wereldmarkt, nadat duidelijk was geworden dat het ontwikkelen van plantages, het model dat sinds eeuwen op de Caraïben bestond, op Java onmogelijk was. Dat is een ander perspectief dan het latere historische, waarin het cultuurstelsel als vijandig aan particuliere ondernemers en als instrument tot renationalisering van de kolonie werd gezien. Daardoor is de rol van Java's multinationale Europese samenleving in de ontwikkeling van de tropische exportlandbouw in de literatuur vaak onderschat. Natuurlijk was vernederlandsing van de kolonie een doel, maar uiteindelijk was dit doel ondergeschikt aan het herstellen van de winstgevendheid van de kolonie.

De wijze waarop dit geschiedde laat zien hoezeer Van den Bosch en Baud vertrouwd waren met de Europese koloniale samenleving. Met een sterk persoonlijke manier van politiek bedrijven plooiden zij de migratiewetgeving eenvoudig naar het doel van een zo hoog mogelijke toegevoegde waarde aan de Javaanse landbouwexport. Indien nodig werd wet- en regelgeving op maat van het individu gesneden.

Dit paste bij de kleinschaligheid van de Europese aanwezigheid op Java. Het ging in het begin van de negentiende eeuw om een paar honderd blanke immigranten en een toenemend aantal in Nederlands-Indië geboren personen, die gaandeweg hun netwerk uitbreidden. De dynamiek van deze kleine, internationale groep toont aan hoe weinig het cultuurstelsel een gesloten systeem van overheidsexploitatie was en hoezeer het cultuurstelsel de rol heeft vervuld van aanjager van een op particulier ondernemerschap gestoelde tropische exportlandbouw. De registratie van Europese ingezetenen van 1819-1823 en de 'Oost-Indische Besluiten inzake Verblijf' maken deze patronen in detail zichtbaar.

⁶¹ Namelijk Johannes Jacobus Raaff (1840), Servaas Louis Wilhelm van der Elst (1846), Dr. Christiaan Stephanus Andreas Thurkow (1845), August Prosper Kupfer (1846), Andreas Emanuel Kläring (1836), Georg Wilhelm von Ende (1840), Johannes Emmen (1848), Johannes Jacobus van Exter (1840).

Over de auteur

Ulbe Bosma (1962) studeerde geschiedenis in Groningen in promoveerde in 1995 in Leiden. Hij is werkzaam als senioronderzoeker bij het IISG. Hij publiceerde onder meer een biografie over de Indische journalist Karel Zaalberg en samen met Remco Raben *De oude Indische Wereld*. Zijn huidige onderzoeksterreinen betreffen koloniale migraties en de vergelijkende geschiedenis van de rietsuikerindustrie waarover hij onder meer publiceerde in *International Review of Social History* en *Comparative Studies in Society and History*.

E-mail: ubo@iisg.nl